

Володимир Абрамов,
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри національної безпеки НАДУ
Володимир Ганяк,
аспірант кафедри національної безпеки НАДУ

Міжінституціональні конфлікти в суспільно-релігійній сфері України: ретроспектива та сучасність (на прикладі православ'я)

У статті обґрунтовується можливість переходу від використання методології загальнонаукових підходів класичної науки до нової цивілізаційної парадигми дослідження міжінституціональних конфліктів у суспільно-релігійній сфері України. Здійснено ретроспективний аналіз конфліктів, що виникали в процесі інституціоналізації православних конфесій в Україні, з метою визначення причин та тенденцій їх впливу, що можуть знайти відображення в сучасному та майбутньому релігійному житті нашої країни.

Ключові слова: міжінституціональний конфлікт, суспільно-релігійна сфера, православ'я, синергетика, самоорганізація.

This article discusses the problem of transition from the use of the methodology of general approaches of classical science – a new civilizational paradigm research inter-institutional conflicts in social and religious sphere in Ukraine. This study is an attempt to look back conflicts that arose in the process of institutionalization of Orthodox Churches in Ukraine in order to determine the causes and trends of actions that may be reflected in the present and the future of religious life of our country.

Key words: inter-institutional conflict, social and religious sphere, Orthodoxy, synergetics, the theory of self-organization.

Постановка проблеми. Протистояння між найбільшими церквами в Україні, між віруючими та невіруючими варто охарактеризувати скоріше як внутрішньоцивілізаційне, ніж міжцивілізаційне явище, аналіз якого цілком можна здійснювати на міжінституціональній основі. Цей складний вузол міжконфесійних суперечностей і конфліктів має глибоке історичне корін-

ня, вивченню якого присвячена велика кількість наукових праць, у тому числі міждисциплінарних. При цьому слід зауважити, що недостатнє використання як інтегративного підходу одного з базових методів класичної науки (релігієзнавства, історіософії, соціології, політології, культурології, конфліктології) пояснюється обмеженістю цих методів, особливо в умовах соціальної нестабільності та невизначеності у світі. Тому для отримання більш глибоких наукових знань відносно проблеми дослідження необхідно переходити до нових інтегративних методів постнекласичної науки, що дають змогу подолати таке обмеження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляд останніх наукових праць свідчить про чітку тенденцію до наукового осмислення конфліктів у релігійній сфері України та переходу від переважно історико-описових підходів до узагальнень типів і специфіки суперечностей у конфесійній сфері на підставі комплексних міждисциплінарних підходів (А.Колодного, С.Здіорука, М.Рибачука, О.Сагана, М.Бабія, В.Єленського, П.Кралюк, А.Арістової, Ю.Решетнікова, П.Павленка та ін.).

Теоретико-методологічні аспекти міжрелігійних та міжконфесійних конфліктів, можливі шляхи розвитку релігійних процесів у пострадянських країнах знайшли відображення в роботах В.Гараджі, А.Здравомислова, Є.Арініна, М.Корзуна, Х.Гафарова, М.Шахова, Ю.Кімелева, П.Костюковича та ін. Водночас природа міжінституціональних конфліктів в суспільно-релігійній сфері досліджена ще недостатньо. Навіть серед науковців існують різні точки зору відносно еволюції православ'я в Україні, не кажучи вже про політиків та представників церков.

Певну пропозицію відносно методології дослідження вищевказаної проблеми подає С.В.Степаненко, зазначаючи, що взаємообумовленість та взаємозалежність усіх складових цілісного об'єкта наукового аналізу створює коло взаємодетермінації причин і наслідків, яке можна розірвати, лише досліджуючи його генезис, через вивчення розвитку в часі, руху по спіралі еволюції. Фактор часу та врахування взаємовпливу всіх складових об'єкта наукового аналізу стають важливими моментами його пізнання [10, с. 37].

Формулювання цілей статті. Метою статті є розкриття генезису, сутності й особливостей розвитку міжінституціонального конфлікту в минулому і сучасному суспільно-релігійній сфері України на прикладі православ'я.

Для досягнення мети наукової розвідки були поставлені такі дослідницькі завдання: визначити теоретичні аспекти поняття “міжінституціональний конфлікт у суспільно-релігійній сфері”; проаналізувати окремі, найбільш відомі міжінституціональні конфлікти в православ'ї в різні періоди історії України та особливості їх дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед зазначимо, що поняття “інститут” та “інституція” будуть тлумачитися так: інститут – зраз-

ки поведінки людей, звичаї, які вже утвердилися в соціальному житті; інституція – формальні та неформальні механізми регуляції поведінки в суспільстві, які тільки постають і, вірогідно, не завжди набуватимуть стану стійкої системи [6].

Будь-який конфлікт складається з багатьох компонентів, деякі з них об'єктивно існують незалежно від виду й форми конфліктної ситуації і становлять структуру конфлікту. Але існують і компоненти, які можуть привноситися в конфлікт учасниками окремого конфлікту чи виникати тільки в певних умовах. У конфліктології такі компоненти називають суб'єктивними, виокремлюючи з їх загальної сукупності: мотиви, цілі, потреби, способи поведінки та інформаційні образи ситуації учасників конфлікту. Не завжди можливо проаналізувати суб'єктивні компоненти, наприклад учасники конфлікту можуть приховувати справжні, істинні мотиви та цілі конфлікту, поверхнево пояснюючи свою поведінку. У свою чергу, вказані вище труднощі не завжди дають змогу визначити причину певного конфлікту, тому іноді простіше в процесі аналізу відшукати його суб'єктивну першопричину (*Causa causalis* – лат. причина причин), а потім вже з'ясувати, за певних об'єктивних обставин актуалізується та чи інша причина.

Ураховуючи специфіку конфлікту в суспільно-релігійній сфері, слід зауважити, що хоча б один із його учасників представляє певну релігію. Цей факт зумовлює необхідність з'ясування того, за допомогою яких функцій релігія впливає на суспільство та його окремі елементи. Ілюзорно-компенсаторна функція релігії історично виникла першою, будучи тісно пов'язаною зі створенням релігійних ідеалів, що втілюють ідею надприродного абсолюту (бога чи явища). Релігійний ідеал взагалі проповідує “революційний” розрив зі світом, або точніше, він являє собою абсолютну критику реального світу, його абсолютне заперечення. Одночасно послідовне прийняття релігійного ідеалу спонукає віруючого до компромісу з існуючою дійсністю, до примирення зі своєю “долею”. Абсолютне заперечення світу дорівнює абсолютному нехтуванню ним і, таким чином, абсолютному прийняттю світу таким, як він є [8]. Сенс вищезгаданої функції полягає передусім у тому, що релігія компенсує безсилля людини, полегшує її страждання, зосереджуючись на психологічному впливі на стан людини.

Якщо людина так чутлива до ідеалів, що вона не може обійтися без того, щоб уявляти їх собі і дотримуватися їх, то це тому, що вона – істота соціальна. Саме суспільство підштовхує або зобов'язує її до того, щоб вона піднімалася таким чином над самою собою, забезпечуючи їй засоби для цього. Вже тим самим, що суспільство усвідомлює себе, воно відбирає індивіда у нього самого і захоплює його у вищу сферу. Воно не може формуватися, не створюючи соціального ідеалу (обов'язки людини перед соціумом, ставлення до праці та багатства тощо). Ідеали такого типу – це просто ідеї,

в яких відображається й узагальнюється соціальне життя в тому вигляді, як воно існує в кульмінаційних пунктах свого розвитку. Ось що відбувається, коли ідеальне може з'єднуватися з реальним: воно виходить з останнього, водночас виходячи за його межі [5].

Світоглядна функція релігії полягає не тільки в тому, щоб представити людині певну картину світу, а, насамперед, у тому, щоб завдяки цій картині вона зуміла знайти сенс свого життя, тобто стан, коли соціальний ідеал стає "цільовою програмою" будівництва "ідеального" світу на землі. Це дає певні підстави називати світоглядну функцію релігії сенсоутворюючою. Слід зауважити, що існує суттєва різниця між релігійними та соціальними ідеалами: перші мають абсолютний характер, другі – відносний, тобто кожна епоха створює власні граничні уявлення та образи. Саме тому французький соціолог Е.Дюркгейм виокремлював дві основні функції релігії: одну – консолідуючу (інтегретативну), що підтримує соціальну єдність, іншу – стимулюючу (дезінтегретативну), оскільки вона народжує нові ідеали, що забезпечують соціальну динаміку [5].

Соціальні ідеали можуть формуватися й усвідомлювати самих себе тільки за умови, що вони фіксуються в предметах, які можна всім побачити, всім зрозуміти, всім уявити, наприклад, у мальованих зображеннях, всякого роду емблемах, записаних формулах, живих або неживих істотах. Особливо великого значення в інтеграційній функції релігії Е.Дюркгейм надавав спільній участі в культовій діяльності. Саме за допомогою культу релігія конституює соціум як соціокультурну систему: вона готує індивіда до соціального життя, тренує послухання, зміцнює соціальну єдність, підтримує традиції та обряди, збуджує почуття задоволеності. Тому втілення в життя соціального ідеалу релігії як соціального інституту має бути представлене як процес інституціоналізації культової діяльності, що робить релігійні дії і ритуали зрозумілими та більш упорядкованими. Інституціоналізація "вписує" релігійний досвід у повсякденне буття, не даючи йому змоги знецінювати це життя.

Інституційні складові – церкви, релігійні організації, об'єднання віруючих [3], – відіграють вирішальну роль як регулятивні механізми, що через релігійну ідеологію та масову релігійну свідомість упорядковують діяльність членів релігійної спільноти стосовно один одного, формують ставлення до інших спільнот, держави і т.ін. Вони забезпечують безпечно та передбачуване існування як релігійної спільноти, так й індивідів, підтримують прагнення віруючих до відтворення нормативної поведінки [11]. Разом з тим вищезгадані складові інституту релігії можуть бути джерелом конфліктів між представниками різних конфесій. Слід зауважити, що всі вищерозглянуті функції релігії обертаються навколо поняття соціального ідеалу. Дійсно, з позицій релігії всі цінності та дії людей розглядаються тільки з ідеальних

позицій, відображаючи той чи інший аспект ідеального. Тож не дивно, що саме це поняття займає центральне місце в концепції соціальної синергетики В.Бранського та С.Пожарського: суб'єктивною першопричиною конфліктів у суспільно-релігійній сфері є спроба втілення в суспільне життя певного соціального ідеалу релігії [1]. Соціальна синергетика дає змогу розвинути ідею Е.Дюркгейма про співвідношення “новаторських” (творчих) і “звичайних” періодів соціального розвитку суспільства. Е.Дюркгейм запропонував своєрідну інтерпретацію цих періодів, пов'язуючи їх з функціонуванням соціальних ідеалів. У “новаторські” періоди ідеал майже зливається з реальністю і розміщується в близькому, майже досяжному майбутньому. В “звичайні” періоди, що змінюють їх, відбувається перекидання ідеалу в минуле, його ритуалізація, в результаті чого він все більше виступає у формі традицій, свят, різного роду церемоній. Такий підхід дає змогу краще зрозуміти зміну утопічного і традиційного типів свідомості, а також особливості соціокультурного часу, ущільненого і прискореного в “новаторські” періоди, розтягнутого і повільного – у звичайні. “Це немов би часткове і слабке відродження емоційного збудження творчих епох. Але всі ці засоби самі по собі справляють нетривалий вплив. Згодом ідеальне знову набуває свіжості й життєвої актуальності, воно знову наближається до реального, але незабаром знову віддаляється від нього” [5].

В.Бранський та С.Пожарський пропонують розглядати три рівні структури соціальної самоорганізації: онтологічний (соціальні інститути), гносеологічний (соціальні знання, зокрема, концепції) і аксіологічний (соціальні ідеали та цінності). Очевидно, що інститути, ідеали й цінності пов'язані людською діяльністю: ідеал визначає мотив діяльності; інститут – засіб (знаряддя) діяльності, а цінність – результат діяльності (реалізація прагматичного аспекту ідеалу). Але тоді стає зрозумілим, що самоорганізація інститутів, ідеалів і цінностей передбачає самоорганізацію діяльності, а закон самоорганізації ідеалів – закон самоорганізації діяльності, який (як і закон самоорганізації ідеалів) проявляється в чергуванні диференціації та інтеграції діяльності. Згідно із цим законом, як би успішно не розвивалася людська діяльність, на якомусь етапі розвитку вона, образно кажучи, “наштовхується” на межу новацій, за яким на місце “акме” (вершини досконалості) приходять “катаболé” (скочування вниз, тобто занепад). Досить часто це супроводжує феномен “ідеологічної зради”, тобто раптової відмови від ідеалу, який визначав протягом багатьох років усю систему цінностей носія ідеалу, та взяття на озброєння нового ідеалу, що визначає нову систему цінностей [1].

Використання методу синергетичного історизму при проведенні ретроспективного аналізу міжінституціональних конфліктів в суспільно-релігійній сфері в Україні дає змогу краще зрозуміти динаміку соціальних процесів, виявити об'єктивні та суб'єктивні причини і основні тенденції їх впливу,

що визначали релігійну ситуацію в минулому. За наявності схожих історичних обставин ці тенденції зазвичай мають стійкий характер, тому з'являється можливість використання отриманих під час дослідження даних у діагностичних та прогностичних цілях.

З наукового погляду значний інтерес становить аналіз конфліктів, що виникали в процесі інституційного розвитку православ'я в Україні із застосуванням цього методу. Їх суть пов'язана з рухом глибинної суперечності суспільного розвитку, в тому числі і в релігійній сфері, – суперечності між стихійним проходженням релігійних процесів та свідомою їх організацією. Ця суперечність відображає функціонування та розвиток суспільства як цілісної системи, збереження якої від розпаду забезпечується різними способами впливу цілісності на свої складові (стихійний і свідомо організований). Зв'язки між церквами, релігійними організаціями, об'єднаннями віруючих координуються з центру через використання влади або створення інституційного середовища. Їх слабкість завжди доповнюється стихією, що набуває різноманітних форм у разі неврегульованості інституційного середовища.

Саме тому, на нашу думку, аналіз конфліктів під час інституційного становлення православ'я в Україні дає можливість визначити характерні ознаки ідеологій релігійних організацій з метою розробки відповідної класифікації.

Незважаючи на те, що інституційне становлення православ'я на землях Київської Русі завершилося в XI–XIII ст. [9], український народ протягом багатьох сторіч зумів зберегти та привнести в християнську релігію традиційні обряди, що існували ще за язичницьких часів. Представники церкви довго намагались боротися із цим явищем: першу згадку з критикою місцевих звичаїв (колядки, поминальні дні – “гробки” та ін.) знаходимо в творах І.Вишенського, які датуються XVI ст. Це було марно, тому церква вирішила пристосуватися до таких звичаїв, що свідчить про те, що елемент самоорганізації завжди відігравав значну роль у релігійних прагненнях українського народу. Всілякі спроби нав'язати релігію зверху, тобто організаційно, завжди наражались на значний опір з боку місцевого населення. Тому існування чотирьох “великих” християнських конфесій в Україні замість однієї Помісної церкви є цілком закономірним історичним наслідком, який потребує в контексті вищезазначеного більш детального розгляду.

Аналізуючи історію протистоянь та конфліктів різних конфесій у православ'ї України, неважко помітити, що вони часто зводилися до намагання задовольнити ідейні інтереси відповідних суспільних груп, які були пов'язані з певними релігійними інституціями та взаємовідносинами між священнослужителями і “миряними” незалежно від конкретних причин, що спрямовували поведінку протидіючих сторін. Виходячи з теоретичних міркувань, що саме прагнення втілення певного соціального ідеалу православ'я покладено в першооснову міжінституціональних конфліктів і є визначаль-

ним у формуванні ідейних інтересів учасників конфліктів, спробуємо визначити історичні періоди найбільш істотної його трансформації.

Перший такий період (кінець XVI – початок XVII ст.) слід пов'язувати зі стихійним поширенням течій радикальної Реформації на українських землях як відповідь на кризу ренесансного гуманізму європейського суспільства [2]. З позицій синергетичного історизму перебування суспільства в зоні біфуркації зумовлює зіткнення існуючих та нових соціальних ідеалів. Боротьба соціальних ідеалів не завжди мала ознаки антагонізму, але іноді була коеволюційного характеру, про що свідчить створення православних братств.

Наприкінці XVI ст. відбуваються вражаючі зміни в діяльності таких соціальних інститутів, як “медові” та приходські братства при церквах, функція яких до того лише обмежувалась вирішенням господарських питань. Сьогодні соціальний ідеал базується на ідеї повернення до ранньохристиянських цінностей та підвищення ролі мирян в управлінні церквою, що стає основною причиною між інституціональних конфліктів між братствами та церквою. Посилення впливу братств серед місцевого населення та можновладців змусило православних ієрархів Київської митрополії шукати порятунку в унії 1596 р. з Римом [4]. Ця подія лише посилила процеси диференціації ворогуючих сторін, а з часом спричинила переростання цього конфлікту з внутрішньоконфесійного в міжконфесійний.

Поступово в цей конфлікт були втягнуті такі світські інститути, як держава та козацтво. Запекла релігійна боротьба впродовж багатьох десятиліть дала змогу еліті православних братств (Петру Могилі, Ісаї Копинському) після захоплення влади в Київській митрополії відійти від первісного соціального ідеалу цього руху та розпочати швидко обмежувати участь мирян в управлінні церквою, тобто фактично відбулося втілення в життя феномену “ідеологічної зради”. Цей факт, безумовно, вплинув на послаблення ролі православних братств у період, коли релігійний конфлікт почав набирати форми етнонаціонального і політичного. Після приєднання України до Московської держави, користуючись слабкістю Константинопольського Патріархату, у 1686 р. Московський патріархат легко зміг підпорядкувати залишки Київської митрополії, в той час як інша її частина залишалась в унії під впливом католицизму. Основними інститутами, що жорстко впроваджували нові порядки для втілення соціального ідеалу релігійного консерватизму, стали найбільші монастирі (Києво-Печерська лавра, Полоцький Богоявленський та Межигірський), які, отримавши ставропігію, були вилучені з-під юрисдикції Київського митрополита.

Другий період (1904–1920 рр.), що характеризувався високим конфліктогенним потенціалом, об'єктивно виник у зв'язку з тотальною кризою російського самодержавства, що сприяло активізації національно-визвольних рухів, у тому числі релігійних. В Україні відроджуються православні

братства за участю мирян, в Києві виникає Релігійно-філософське товариство (1908–1919 рр.). Ідеї одного з його основних учасників професора богослов'я В.Екземплярського співвідносні з ідеями православних братств XVI ст.: повернення до ранньохристиянських ідеалів, обрання священнослужителів за участі мирян. Закономірним втіленням у життя релігійних прагнень українців було проголошення у 1921 р. на Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі в Києві Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) на засадах соборноправності (підвищення ролі мирян в управлінні церквою) та українізації. Ідеологічний наступ більшовиків на УАПЦ у 1920–1930 рр. був спрямований на будівництво атеїстичної держави та знищення Церкви як єдиної соціальної інституції, що втілювала національні прагнення народу до духовної незалежності.

Третя соціальна біфуркація (кінець XX ст. – до цього часу) пов'язана з розпадом СРСР. Ця подія, з одного боку, сприяла активному відродженню релігійного життя в Україні, а, з другого боку, відсутність залізної завіси активізували світові процеси глобалізації та секуляризації. Для цього періоду характерними є зіткнення різних соціальних ідеалів та інституцій у суспільно-релігійній сфері, усвідомлення нових соціальних ідеалів, які можуть бути своєрідною спробою відродження соціальних ідеалів минулого (наприклад конфлікт FEMEN та УПЦ МП підсилює ліберальні релігійні рухи, які спрямовані на оновлення (реформацію) православної церкви в Україні).

Висновки. У статті автори виходять з того, що розвиток будь-якої теорії спирається на критичне переосмислення існуючих теорій, розгляд їх окремих положень з точки зору нових методологічних підходів. На наш погляд, лише на базі нової цивілізаційної парадигми можна розкрити природу міжінституціонального конфлікту в суспільно-релігійній сфері України, сформулювати його цілісне бачення, визначити основні причини та тенденції їх розвитку. Підсумовуючи, можна стверджувати, що втілення в суспільне життя певного соціального ідеалу релігії пропонується розглядати як спосіб свідомого подолання (розв'язання) міжінституціональних конфліктів у суспільно-релігійній сфері України. Саму тому характерною класифікаційною ознакою міжінституціональних конфліктів у суспільно-релігійній сфері є ідеології релігійних організацій.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо у проведенні порівняльного аналізу існуючих міжінституціональних конфліктів в православ'ї України із заздалегідь розглянутими конфліктами минулого та визначенні основних причин їх виникнення. Однією з найбільш важливих залишається проблема вироблення адекватної класифікації конфліктів у цій сфері. Подальшим напрямом наукових розвідок є виявлення можливих тенденцій їх розвитку та розробка критеріїв визначення викликів та загроз національній безпеці України від протиправних дій представників релігійних організацій, що становлять небезпеку для держави, суспільства та окремих громадян.

Список використаних джерел

1. Бранский В. П. Глобализация и синергетический историзм / В. П. Бранский, С. Д. Пожарский. – СПб. : Политехника, 2004. – 400 с.
2. Ганяк В. Й. Соціалізм на українських землях у XVII ст. – між молотом та ковадлом / В. Й. Ганяк // Гуманізм. Людина. Пам'ять : тези доповідей людинознавчих філософських читань. – Дрогобич : Вид-во ДПІ, 2012. – С. 243-245.
3. Дворецька Г. В. Соціологія : навч. посіб. / Г. В. Дворецька. – К. : КНЕУ, 2002. – 472 с.
4. Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом. Генезис брестской церковной унии 1595–1596 гг. / М. В. Дмитриев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2003. – 320 с.
5. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
6. Кармазіна М. “Інститут” та “інституція”: проблема розрізнення понять / М. Кармазіна, О. Шурбована // Політичний менеджмент : укр. наук. журн. – 2006. – № 4. – С. 10-19.
7. Конфліктологія / за ред. Л. М. Герасіної, М. І. Панової. – Х. : Право, 2002. – 256 с.
8. Павлідис П. Критическое рассмотрение религиозного идеала (на примере христианства) / П. Павлідис // Марксизм и современность. – 1999. – № 1-2. – С. 21-25.
9. Саган О. Н. Православ'я в його інституційному розвитку: історіософський аналіз : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.11 / Саган О. Н. – К., 2004. – 35 с.
10. Степаненко С. В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології) : монографія / С. В. Степаненко. – К. : Вид-во КНЕУ, 2008. – 312 с.
11. Сторчак В. М. Религиозные институты и религиозные институции: к вопросу о разграничении понятий [Электронный ресурс] / В. М. Сторчак, О. И. Антонова // Религия как социальный институт : материалы междунар. научно-практ. конф. – Москва, 2011. – Режим доступа : <http://www.religiopolis.org/documents/3415-vm-storchak-oi-antonova-religioznye-instituty-i-religioznye-institutsii-k-voprosu-razgranichenii-ponjatij-moskva-uzkoe-sentjabr-2011.html>

Клавдія Дубич,

кандидат педагогічних наук, доцент,

докторант кафедри соціальної

і гуманітарної політики НАДУ

Реформи соціальних послуг в Україні: сучасний стан і проблеми впровадження

У статті проаналізовано перебіг реформування системи надання соціальних послуг населенню в Україні, виявлено його особливості та наслідки проведення в умовах сьогодення; виокремлено основні проблеми, які виникають у процесі впровадження реформ указаної системи та окреслено ймовірні шляхи їх розв'язання.

Ключові слова: соціальні послуги, сучасний стан, реформування, проблеми.